

„A mit az ember nem ért, arra nem szokott figyelmeztetni, s ha látja is, nem tudja önhasznára fordítani.”¹

Magyar nyelvű liturgiama­gyar­á­zó könyvek a reformkorban²

Tengely Adrienn

A 20. században kiteljesedő ún. liturgikus mozgalom jelentős 18-19. századi előzményekkel rendelkezett, mely más országok mellett hazánkban is elsősorban liturgiama­gyar­á­zó művek kiadását jelentette.³ Azonban ezzel a magyar egyház- és liturgiátörténeti kutatás mindaddig csak érintőlegesen foglalkozott,⁴ holott ezeket vizsgálva nemcsak a liturgikus mozgalom gyökereiről, hanem a kor társadalmának a vallási szertartásokhoz való viszonyáról is képet kaphatunk, mely egy olyan kétarcú és kevésbé vizsgált korban, mint a reformkor,⁵ értékes adalékokat szolgáltat a katolikus hitélet történetére vonatkozóan.⁶ Emellett ezen művek ismertetése a 19. századi hazai lelkiségi irodalom jobb megismeréséhez is hozzájárul, mivel – szemben a széles körben kutatott barokk kori vallási irodalommal⁷ –, ez még nagyon sok aspektusában feltáratlan.⁸

A latin szertartású római katolikus egyház liturgikus nyelve majd kétezer éven át a latin volt. Azonban amikor ez már elvált a beszélt nyelvtől, illetve más nyelvű népek is felvették a kereszténységet, ennek ismerete már csak a klerikusok, illetve a különösen művelt világiak kiváltsága lett, miközben a hívek nagy tömege „kiszorult” a liturgia megértéséből.⁹ A trienti

¹ FOGARASI Mihály: *A negyvennapos böjt előtti vasárnapok*. In: *Katholikus Néplap* 1849. febr. 15. 17.

² A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

³ SÖVEGES Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből* II. Pannonhalma, 2007. 239.; CSERHÁTI József – FÁBIÁN Árpád (szerk.): *A II. vatikáni zsinat tanítása*. Budapest, Szent István Társulat, 1986. 92.; VÁRNAGY Antal: *Liturgika*. Abaliget, Lámpás Kiadó, 1993. 484-486.

⁴ A témát legnagyobb részletességgel bemutató Galambos Iréneusz is tanulmányában a 18. századi előzményeknél csak Goffine könyvének fordítását említi röviden, majd egyenesen a 19. század második felében keletkezett művekre tér át. GALAMBOS Iréneusz: *Adalékok a magyar liturgikus mozgalom történetéhez*. In: Szennay András (szerk.): *Régi és új a liturgia világából*. Budapest, Szent István társulat, 1975. 62-63.; Használóképpen Szelestei Nagy László is rámutatott ezen hiányosságra: *A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban*. In: SZELESTEI N. László: *Irodalom és lelkiség*. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014. 13.

⁵ KATUS László: *A magyar katolicizmus a XVIII-XIX. században*. In: SOMORJAI Ádám – ZOMBORI István (szerk.): *A Katolikus Egyház Magyarországon*. Budapest, 1991. 65-67.; KÓSA László: *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén*. In: KÓSA László (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom 13*. Budapest, 1983. 211-235.; TENGYELY Adrienn: *A vallási élet problémái a 19. század közepén az Egri egyházmegyében*. In: HORVÁTH István (szerk.): *Népi vallásosság és hitélet az Egri egyházmegyében a 18-21. században*. Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2020. 51-61.

⁶ Jelen kutatás egyháztörténeti jellegű és célú, így nem kívánunk foglalkozni irodalomtörténeti és szövegelemzési kérdésekkel.

⁷ Ezen kutatások elsődleges fóruma az ELKH-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciái és kiadványai, melyek felölelik a barokk vallási irodalom minden aspektusát.

⁸ Egyedül az imakönyvek és az énekeskönyvek részletesebb vizsgálatára került sor: FRAUHAMMER Krisztina: *Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19. és 20. században Magyarországon*. Szeged, SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA-SZTE Vallási Kulturakutató Csoport, 2019; KATONÁNÉ SZABÓ Judit: „...Az Úr nevének nagyobb dicsőítésére szép énekeink...” *Római katolikus népénektárak a századfordulón*. In: HORVÁTH István (szerk.): *Népi vallásosság és hitélet az Egri egyházmegyében a 18-21. században*. Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2020. 143-161.; WATZATKA Ágnes: *A Tárkányi-Zsasskovszky-féle Katolikus Egyházi Énektár és az egységes éneklés kérdése*. In: KOVÁCS Andrea (szerk.): „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséretet”. *Népénektáraink tegnap és ma*. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2011. 363-383.; WATZATKA Ágnes: *A Tárkányi-Zsasskovszky énektár 21. századi méltatása*. In: HORVÁTH István (szerk.): *Népi vallásosság és hitélet az Egri egyházmegyében a 18-21. században*. Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2020. 119-130.

⁹ RADÓ Polikárp: *Milyen legyen a liturgia nyelve?* In: *Praeconia* 2018/1. 7-8.

zsinat megerősítette, hogy a római liturgia hivatalos nyelve a latin és a szentmisét, valamint a szentségek kiszolgáltatását ezen a nyelven kell végezni, és csak a paraliturgikus részekben engedett szűk teret az anyanyelvnek,¹⁰ illetve a keresztelés és esketés szertartásakor annál a pár mondatnál, ahol a hívek értő válasza volt szükséges a szertartás érvényességéhez.¹¹ Ez azonban jelentős „támadási felületet” jelentett a Katolikus Egyház számára: a protestánsok, s majd később a felvilágosodás hívei előszeretettel hangoztatták, hogy a katolikus hívek csupán gépiesen hallgatják a megszokott latin liturgikus szövegeket, de anélkül, hogy annak értelméről fogalmuk lenne, így a katolikus szertartások nem alkalmasak a valódi hit kialakítására és fenntartására.¹²

Ennek orvoslására a trienti zsinat a lelkipásztorok számára minden vasárnap és ünnepnap kötelezővé tette a hívek oktatását a katolikus hitelvekről és a liturgiáról.¹³ Emellett buzdították a papságot, hogy készítsenek ilyen témájú anyanyelvű könyveket is,¹⁴ bár ezeket akkor még csak a művelt kevesek tudták használni. A **18. századi reformkatolicizmus** és a felvilágosodás racionalizmusa még inkább felerősítette a szertartások megértésének igényét, mivel úgy vélték, hogy csak ez garantálhatja a kellő áhítatot,¹⁵ s noha az anyanyelvű liturgia kívánalma még csak elszigetelt és egyedi jelenségnek számított ekkor,¹⁶ de a liturgiamagyarázó és -értelmező művek iránt igen megnőtt az igény mind a klérus, mind a hívek részéről. Ennek hatására Itáliában, Franciaországban és német nyelvterületen egyaránt megjelentek az egyházi szertartásokat magyarázó művek, illetve olykor a miseszöveg anyanyelvű átíratai is.¹⁷

A 18. században Magyarországon is kiadásra kerültek a laikus híveknek szánt magyar nyelvű liturgiamagyarázó könyvek¹⁸ az elsősorban a klerikusok és a teológushallgatók igényeit kielégítő latin nyelvű tudományos művek mellett.¹⁹ A legnépszerűbbnek két ismert külföldi mű fordítása számított: Leonhard Goffiné premontrei atya egészen a 20. századig számos nyelven

¹⁰ Heinrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN (szerk.): *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 416.; FRANKÓ Tamás: *A népnyelv használatára vonatkozó kánonjogi szabályok áttekintése*. In: Praeconia 2018/1. 38.

¹¹ BÁRTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005; MISKEI Antal: *Az egri egyházmegye papságának liturgikus könyve (1768)*. In: NAGY Andor (szerk.): *Esterhazyánium tanulmányok*. Eger, 2020. 55-64.

¹² *Honi irodalom*. In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81.

¹³ DENZINGER – HÜNERMANN: *Hitvallások...* i. m. 416.; RÁTZ András: *Liturgika, vagy a római keresztény katolika anyaszentegyház szertársásainak magyarázata I*. Esztergom, 1823. 85-87.; MIHÁLYFI Ákos: *Az igehirdetés*. Budapest, Szent István Társulat, 1921. 208-209.

¹⁴ *Honi irodalom*. In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81.

¹⁵ SÖVEGES II. 2007. i.m. 146.; VÁRNAGY: *Liturgika* i. m. 484-485.; Bárh Dániel bőséges a témát elsősorban német és osztrák oldalról ismertető szakirodalmat közöl: BÁRTH Dániel: *Katolikus felvilágosodás és népi kultúra a 18. századi Magyarországon*. In: HERMANN István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*. Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014. 43. 25. jegyzet.

¹⁶ Az 1786-os „hírhedt” pistoiai zsinat határozata kétnyelvű (latin-olasz) misszálék kiadását kívánta, mely szintén az anyanyelvű liturgia irányába tett lépés volt. BOLTON, Charles A.: *Church Reform in 18th Century Italy. (The Synod of Pistoia, 1786)*. Martinus Nijhoff – The Hague, 1969; Hazánkban is ismert hasonló törekvés: PROKOPP Gyula: *II. József kísérlete a népnyelvű liturgia bevezetésére*. In: Vigilia 1966/6. 377-379.

¹⁷ Ludovico Antonio MURATORI: *Lamindus Britaniusnak ... a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költt munkája*. Egerben, 1763. 177.; SZELESTEI: *A hívek szentmise-imádságai...* i. m. 13-24.; **SZELESTEI N. László: Liturgia és magyar nyelv a korai újkorban: a szentmise** In: *Vigilia* 2013/11. 828–837.

¹⁸ Jelen tanulmányban célirányosan a magyar nyelvű művekre fókuszálunk, s nem foglalkozunk a nemzetiségi nyelvű liturgiamagyarázó kiadványokkal, bár azok is ismertek, például: *Oca posstovanog Goffine pravovirno, po misalu cerquenomu uregjeno knjixenstvo, illiti kratki nauci, i tomacsenja sviu nediljni i glavni svecsani evangeljah ... u slovinski, illiti illyrički êzik prinnessena Emerik Pavich*. Budim, 1778; *Krestansko-katolická poučujúca a wzadelawajúca kniha, obsáhujúca krátky wyklad wssetkých nedelnych a swiatočnych epistól a ewanjelij, z týchto wyrthahunte učenia wiery a mravow, a wyswetlenie najdôležitejsich cirkewnych obradow atd. soslweenčená od slow*. Pestti, 1853; *Erklärungen der Gebräuche und Ceremonien unserer heiligen katholischen Kirche zum Gebrauche der studirenden Jugend*. Eger, 1846.

¹⁹ Ezek legjelentősebbje a korban: TOMPA László: *Institutiones de sacris christianorum ritibus I-II*. Posenii, 1785, 1788.

újra és újra kiadott, kérdés-felelet formájú „Oktatókönyve”, melynek harmadik kötetében a szentmise állandó részeinek szövege is magtalálható magyarul,²⁰ valamint Gregor Rippel Az anyaszentegyháznak tzeremóniái és szertartásai című, szintén több kiadást megélt nagy ívű munkája, melyben a liturgiai ismereteket egy teológus („Doktor”) és egy újonnan megtért hívő beszélgetésbe ágyazta.²¹ A reformkatolicizmus hazánkban is jól ismert,²² legnagyobb hatású alakja, Ludovico Muratori 1763-ban Egerben kiadott „Lamindus Britaniusnak (...) a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költt munkája” is tartalmazott liturgiaértelmező fejezeteket, nevezetesen a Vízkereszt utáni ötödik vasárnapon tartandó szentmise anyanyelvre fordított szövegét.²³ Magyar szerzők tollából is ismertek hasonló művek, melyek több-kevesebb részletességgel a katolikus liturgia magyarázatával is foglalkoztak más vallási témák mellett, például Nagy Ferenc Az egy, igaz és boldogító hitnek elei²⁴ vagy Somogyi Elek minorita atya

²⁰ A mű eredeti címe és első kiadása: Leonhard GOFFINE: *Handpostille oder Christkatholische Unterrichtungen auf alle Sonn- und Feyer-Tagen des ganzen Jahrs*, Mainz, 1690. Magyarul: *Fő tisztelendő Goffine urnak, apostoli és evangyéliomi tudományra oktató könyvének első része, melly hasznos munkát magyarra fordította, és az utóbbi bétsi ki-adáshoz alkalmaztatta a kisedek, és idősbek oktatásának meg-bővítésével Csánki Gábor*. Pesten, 1790; *Fő tisztelendő Goffine úrnak apostoli, és evangyéliomi tudományra oktató könyvének második vagy-is innepi része ... fordította és közre bocsátotta Csánki Gábor, a magyar anyaszentegyháznak szenteiről való oktatásoknak meg-bővítésével*. Pesten, 1793; *Keresztény embernek mindennapi kezi eszköze vagy-is ama nagyérdemű fő tisztelendő Goffine úrnak apostoli és evangyéliomi tudományra oktató könyvének harmadik része ... magyarra fordította, és alkalmas megbővítéssel közre bocsátotta Csánky Gábor*. Kolosvárott, 1798. A könyv az elkövetkező évtizedekben számos kiadást megélt újabb és újabb fordításokban egészen a 20. század első feléig (Pest, 1822-1823; Pest, 1852; Eger, 1871; Eger, 1887; Budapest, 1895; Budapest, 1902; Budapest, 1928) s mint fentebb láttuk, nemcsak magyar, hanem nemzetiségi nyelveken is. A magyar fordítások minősége időnként vita tárgyát képezte az egyházi közéletben: SOMOGYI Károly: *Nyilatkozat Goffine Lénárt cath. oktató és épületes könyvének magyar fordítását illetőleg*. In: *Religio* 1854/1. 177-180., 185-188. Az „Oktatókönyv” részletes ismertetése: FÉNYI Ottó: *Egy elfelejtett premontrei közkedvelt népkönyve. Goffine Lénárt oktató és épületes könyve*. In: *A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának és Szent Norbert-Nevelőintézetének évkönyve az 1943. iskolai évről*. Gödöllő, 1944. 71-128.; SZELESTEI: *A hívek szentmise imádságai...* i. m. 23-24.; SZELESTEI N. László: *A szentmise a 17–18. századi Magyarországon*. In: **SZELESTEI N. László (szerk.): Eucharisztia és Úrvacsora a 16-18. századi Magyarországon. Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018. 283-285.**

²¹ A mű eredeti címe és első kiadása: Gregorius RIPPEL: *Alterhumb, Ursprung und Bedeutung aller Ceremonien, Gebräuchen und Gewohnheiten der Heiligen Catholischen Kirchen*. Straßburg 1723. Magyarul: RIPPEL Gergely: *Anyaszent-egyháznak ceremoniái, és szertartásai, mellyeket a' magyar nemzetnek lelki javára, és épületére tisztelendő Rippel Gergely úrnak ... könyvéből haza tulajdon nyelvére fordított ... Szent-Illónay József ... Nagy-Szombat, 1754*. Újabb kiadásai: Eger, 1779; Buda, 1790; Pest, 1798. 1776-ban Egerben az eredeti német nyelvű művet is kiadták. 1844-es új mainzi kiadása olyan nagy jelentőségű volt, hogy még a magyar egyházi sajtó is megemlékezett róla. Nyilván ennek hatására az 1840-es években elkezdték a művet korszerűbb nyelvezettel újra magyarra fordítani, de ennek megvalósulásáról nincs tudomásunk. *Külföldi irodalom*. In: *Egyházi Literatúrai Lap* 1844/2. 20.; *Külföldi irodalom*. In: *Egyházi Literatúrai Lap* 1845/2. 82.

²² A Muratori-művek magyarországi megjelenésének irodalma igen gazdag: SZAUDER József: *L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1973/2-3. 171-179.; KÓKAY György: *Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században*. In: *Magyar Könyvszemle* 1998/3. 193-206.; SZELESTEI N. László: *Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében*. In: *Magyar Könyvszemle* 2000/1. 27-43.; HOLL Béla: *A teológiai gondolkodásmód alakulása a kora felvilágosodás kori magyar katolikus papság könyvkultúrája tükrében*. In: HOLL Béla: *Laus librorum*. Budapest, 2000, 169-180.; SZELESTEI N. László: *Klimo György püspök szerepe Lodovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében*. In: SZELESTEI: *Irodalom és lelkiség* i. m. 175–188.

²³ MURATORI: *Lamindus Britaniusnak ...* i. m. 177-206.; A miseszöveget Séllyei Nagy Ignác püspök imakönyvbe rendezve külön is kiadatta. SZELESTEI N. László: *Séllyei Nagy Ignác püspöksége*. Budapest, MTA PPKE Barokk Irodalom és lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Lóránd Kutatói Hálózat, 2020. 24-25., 156-162.

²⁴ NAGY Ferenc: *Az egy, igaz és boldogító hitnek elei, mellyeket fő tisztelendő és nagy méltóságú galántai gróf Eszterházy Károlynak Fraknó, Pápa, Ugod, és Devecser örökös urának, Isten, és az Apostoli Székek kegyelmébül egri püspöknek ... parantsolatjából egybe szedegetett Nagy Ferentz ...* Eger, 1767. Újabb kiadásai: Eger 1771, 1796.

Idvességes mulatság című munkája,²⁵ melyek az iskolai katekizmusokhoz hasonlóan kérdés-felelet formában oktatták a híveket. A magyarázó művek mellett az imakönyvek is tartalmaztak a szentmise egyes részeire vonatkozó magyarázatokat, illetve egyes esetekben a miseszöveg fordítását is.²⁶

Azonban az elkövetkező évtizedekben alapvetően megváltozott a társadalom hozzáállása a katolikus szertartásokhoz. A korabeli források egyöntetű leírása szerint két viselkedési forma volt jellemző. A hívek többsége, főleg az iskolázatlan nép továbbra is látogatta ezeket, azonban mivel nem értették, ennek nem sok lelki haszna volt számukra, ezek „sem értelmet, sem szívet jótékonyan nem foglalkoztató s egyedül gépileg végzett és bámult pusztá szokásokká”²⁷ váltak. Ezzel szemben az iskolázottabb, műveltebb rétegek már egyre inkább elmaradoztak a templomból – még a kötelező miséről is²⁸ –, hisz nem értve számukra sem sokat adtak a szertartások, sőt, egyre többen a katolikusok közül is azokat pusztán értelmetlen és felesleges külsőségnek, sőt, a babonások melegágyának tartották, rosszállással, sőt gúnnyal illetve a liturgiát. A korabeli papság egyöntetűen úgy vélte, hogy a liturgia iránti „hidegség”, sőt, ellenszenv oka csakis ezek nem értése, s a szertartásokat nem eltörölni vagy megváltoztatni, hanem megmagyarázni kell.²⁹ Igaz, elvileg az elemi iskolákban folyt hitoktatás, de egyrészt messze nem minden gyermek járt iskolába, másrészt pedig mivel a liturgikus témák nem szerepeltek külön a katekizisben, ezért ezek magyarázata gyakran elsikkadt a tankönyvben szereplő és ezért fontosabbnak tartott témák mellett.³⁰ Hasonlóképpen bár a trienti zsinat előírta a vasárnapi és ünnepnap katekizist, ahol a liturgia elemeit a papságnak magyaráznia kellett volna, de ezt nagyon sok helyen elhanyagolták és a hívek is egyre kevésbé látogatták.³¹

²⁵ SOMOGYI Elek: *Idvességes mulatság, az az: kérdések, és feleletek az anyaszentegyházban előforduló dolgokról és ájtatosságokról, melyek hiteles írókból egybe-szedegettettek, és minden renden lévő férfiak s aszszonyok lelki vigasztalásukra intéztettek....* Pesten, 1792.

²⁶ SZELESTEI N. László: *A hívek szentmise-imádságai...* i. m. 13-15.; SZELESTEI N. László: *Eszterházy Károly, a püspök.* In: SZELESTEI N. Irodalom és lelkiség i. m. 191.; VERÓK Attila: *Lelki fegyverház és Lelki iskola: Lelkiségi könyvek kiadása mint kiemelt főpásztori feladat Egerben.* In: SZELESTEI N. László (szerk.): *Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században.* Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019. 226-228.

²⁷ *Honi irodalom.* In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81.

²⁸ A templomkerülés problémáját már az 1822-es nemzeti zsinaton is komoly gondként érzékelték, s a tervezett 1848-as zsinat tematikájába is bekerült. FEJÉRDY András: *Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat története.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 483-488., 508., 513., 532.; Tamási Zsolt: *Az 1848-as nemzeti zsinati tematika előkészítése és követése.* In: *Keresztény Szó* 2014/11. 22-25.

²⁹ *Honi irodalom.* In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81-82.; ZIMMERMANN Jakab: *A vallási szokások és szertartások magyarázata.* Pest, 1847. 5.; SZANISZLÓ József: *A romai katolika anyaszentegyház ünnepeinek szertartásai.* Szombathely, 1847. Előszó; V. K.: *A lelkipásztor az uralkodó korszellemnek arányában.* In: *Vallási és Egyházi Tár* 1832/1. 88-105.; NÉMETH János: *A buzgó lelki pásztor az Oltáriszentség kiosztásában.* In: *Egyházi Tár* 1839. (13. köt) márc. 129-136.; SZANISZLÓ József: *Religio és szépművészet szorosán egyesülve a keresztény katolika anyaszentegyház szertartásiban s nyilvános isteni tiszteletében.* In: *Religio és Nevelés* 1841/1. 25-31., 38-43.; „ μ ”: *Milly főnséges a' kath. anyaszentegyház az ő szertartásaiban.* In: *Religio és Nevelés* 1844/1. 73-75.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásairól általában.* In: *Religio és Nevelés* 1845/2. 321-325.; *Egyházi élet.* In: *Religio és Nevelés* 1847/2. 1-3., 9., 17.; *Tudomány s irodalom.* In: *Nemzeti Ujság* 1845/2. 705.

³⁰ *Honi irodalom.* In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81-82.

³¹ SCITOVSKY János: *Nagy böjti egyházi beszédek.* Rosnyón, 1837. 42-54.; *A böjtről (Társas beszélgetés).* In: *Egyházi Tár* 1833/4. 78-93. 89.; *Honi irodalom.* Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81-82.; Csak kis számban hallunk ellenpéldákról a korban: például Csantavéren nagy számban jártak a hívek a misére, a litániára és a katekizisre is (*Egyházi Tudósítások.* In: *Religio és Nevelés* 1847/1. 212.). A délutáni templomi katekizis már annyira nem kielégítően „működött” a 19. század közepén, hogy a tervbe vett 1848-as nemzeti zsinat egyik tárgyalási pontja lett „a délutáni isteni szolgálat célszerűbb elrendezése, egyszersmind a cselédek és dolgozó néposztály vasár-ünnepnapokoni tanítása”. LAKATOS Andor – SARNYAI Csaba Máté (szerk.): *1848/49 és ami*

A tudatlanság megszüntetésének eszközét azonban ekkor még a trienti zsinat elvárásának megfelelően nem a szertartások anyanyelvűvé tételében látták, hanem egyrészt a katekézis lelkiismeretesebb végzésében, másrészt pedig közérthető, a barokk művekhez képest modernebb nyelvezetű liturgiamagyarázó könyvek kiadásában – akár könnyedebb, szórakoztatóbb formában –, melyeket remélhetőleg azok is kézbe vennének, akik a templomi katekézist már nem igazán látogatják.³² Úgy vélték, hogy ezen művek által egyre többen megértenék a liturgia lényegét és szépségét, belátnák jelentőségét és indokoltságát s így a szertartásokat ismét tisztelet és megbecsülés övezné, s újra látogatnák azok is, akik már elmaradoztak a templomból.³³ Nyilván itt elsősorban a műveltebb rétegek igényeinek kielégítését célozták meg, amely egyértelműen párhuzamba vonható azzal az igen gyakran hangoztatott panasszal, miszerint a felvilágosodás hatására egyre jobban elvallástalanodó előkelők rossz példáját látva kezdi a nép is a vallási kötelezettségeit egyre inkább elhanyagolni.³⁴

Ezt a fő célt tűzte ki maga elé Rátz András (Endre) esztergom-királyvárosi plébániai adminisztrátor, akinek *Liturgika* című munkája 1823-1826-ban jelent meg három vaskos kötetben Esztergomban.³⁵ Művének megírását azzal indokolta, hogy magyar nyelven még a múlt században kiadott Rippel fordításán kívül nem jelent meg az összes katolikus szertartást részletesen és szakszerűen magyarázó munka – érdekes módon nem említi Goffine népszerű „Oktatókönyvét”, valószínűleg azt inkább csak „ismeretterjesztő” jellegű, nem tudományos igényű munkának tartotta –, bár ezek latinul és más idegen nyelven nagy számban léteznek. Munkája fő célja az volt, hogy a hívek a szertartásokat könyve segítségével jobban átérzhessék és ez hitük erősítését szolgálja, illetve megcáfolja azokat, akik tudatlanságukban a katolikus szertartásokat gúnyolják. Úgy vélte, hogy könyve vasárnap és ünnepnapokon üdvös és hasznos szórakozást nyújthat az olvasni tudó hívek számára – talán főleg azokra gondolt, akik délután már nem jártak a templomi katekézisére – az öncélú és gyakran bűnös szórakozások helyett. De emellett fontos szerepet szánt a munkának az oktatásban is: egyrészt úgy vélte, hogy ezt jól tudják majd használni a papok a katekézisen a szertartások magyarázatakor, másrészt pedig a kispapok liturgiai tanulmányaiban is segítséget nyújthat a latin nyelvű tankönyvek mellett. Továbbá úgy vélte, hogy munkájával a még gyerekcipőben járó magyar nyelvű vallástudomány fejlesztését is elősegíti.³⁶

Rátz műve rászolgál az összefoglaló jellegű „Liturgika” címre, mivel a katolikus egyház szertartásait és szokásait átfogó rendszerben, nagy részletességgel mutatja be. Első kötetében felvezetésként a katolikus szertartások történetét és típusait ismerteti, majd a szentmise és a szentségek kiszolgáltatásának részleteit taglalja. Ezután rátér a különféle imádságokra és énekekre, a zsoltosmára, a litániára és a különféle egyéb ájtatosságokra, például a keresztútra, a búcsújárás szokásaira és a körmenetekre. A hatodik fejezetben a szertartásokhoz kapcsolódó tárgyi elemekről ír: az oltárról, a tömjénről, a gyertyákról, a képekről, szobrokról és feszületekről, majd az utolsó fejezetben az exorcismus, valamint a különféle áldások és

utána következett... *Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár 1848–1851 közötti anyagából.* Kalocsa, 2001. 51. 127. jegyzet.

³² Meglepő módon nemcsak katolikus, hanem református oldalon is születtek szertartásmagyarázó munkák a korban, pl.: *Liturgia, vagy a közönséges isteni-tiszteletnek és az arra tartozó némely szent rendtartásoknak és foglalatosságoknak módja és formája.* Sárospatak, 1814.

³³ ZIMMERMANN: *A vallási szokások...* i. m. Vezérszó; SZANISZLÓ: *A római katolika anyaszentegyház...* i. m. Előszó; RÁTZ: *Liturgika...* i. m. I. Excellentiád! [Előszó]; *Honi irodalom.* In: Egyházi Literatúra Lap 1844/2. 20.; SZANISZLÓ József: *Religio és szépművészet szorosan egyesülve a keresztény katolika anyaszentegyház szertartásiban s nyilvános isteni tiszteletében.* Religio 1841/1. 25-31., 38-43.

³⁴ *A bójtról (Társas beszélgetés).* In: Egyházi Tár 1833/4. 78-93.; *Egyházi Tudósítások.* In: Religio és Nevelés 1846/1. 214-215.; TENGELY: *A vallási élet problémái...* i. m. 52.

³⁵ RÁTZ András: *Liturgika, vagy a római keresztény katolika anyaszentegyház szertársásainak magyarázattya I.* Esztergom, 1823, II. Esztergom, 1824, III. Esztergom, 1826.

³⁶ RÁTZ: *Liturgika...* i. m. I. Excellentiád! [Előszó].

szentelések következnek, illetve végül a temetés szertartása. A második kötetben az egyházi év egyes szakaszaihoz kapcsolódó szertartásokat és szokásokat taglalja, a harmadik kötetben pedig Jézus, Szűz Mária, az apostolok, az angyalok és a fontosabb szentek ünnepeinek szertartásait ismerteti, illetve a kötet végén kitér a szentté avatás szabályaira és szertartásaira, illetve – kissé eltérve az eredeti tematikától – a klérus hierarchiájának ismertetésére is.

A tervezett mű kedvező fogadtatásban részesült és nagy számban előfizettek rá, így munkáját Rátz jócskán kibővítette, s a tervezett ismeretterjesztő jellegű népkönyv helyett egy tudományosabb igényű, bár még mindig olvasmányos stílusú munka született. Ez azonban már olyannyira megnövelte a nyomdaköltségeket, hogy a kiadást csak Szerdahelyi Pál cs. és kir. kamarás támogatásával sikerült megvalósítani, akinek hálából Rátz a könyvét ajánlotta.³⁷ A korabeli sajtó is elismerően szólt róla: „A munka jó renddel, és elég tudománnyal s tanúsággal vagyon elkészítve, úgy hogy annak mind a közönséges keresztények, mind a Lelki Tanítók hasznát vehetik.”³⁸ A későbbi kritika szintén elismerte a mű érdemeit, de kifogásolta nyelvhasználatát: „Érvelése hosszab, de erőteljes, nem szabatos de épületes. Nyelvezete magyaros, gyakortabb új szavakat használt és gyártott, de nem valami nevezetes sikerrel.”³⁹

A liturgikus téma iránti korabeli igényt jelzi, hogy ugyanezen években, 1822-23-ban újra kiadták Goffiné „Oktatókönyvének” első és második kötetét is Pesten változatlan formában, Csánki Gábor fordításában.⁴⁰

Ezt követően azonban megszakadt az ilyen jellegű munkák sora. Egyrészt a több kiadást megélt korábbi népszerű művek még elérhetőek voltak az esetleges érdeklődők számára a könyvkereskedésekben,⁴¹ másrészt viszont a források egyértelmű tanúsága szerint a reformkorban a felvilágosodás hatására már egyre többen háttal fordítottak az aktív hitéletnek,⁴² így nyilván csökkent a liturgikus munkák iránt is az érdeklődés. Jól példázza a változást, hogy az 1820-as évek elején Rátz tervezett könyvére még sokan előfizettek, míg az 1830-as években Fenicy Jánost lentebb bemutatandó Galura-fordításáról már próbálták lebeszélni barátai, mondván, hogy nem lehet anyagilag biztosítani a kiadás költségeit, mivel már nincs kereslet a liturgiamagyarázat témájára.⁴³

Ezt támasztja alá az is, hogy ugyan voltak kivételek, de ezek iránt már nem nyilvánult meg különösebb érdeklődés és szinte semmilyen visszhangot nem keltettek, még a katolikus sajtóban sem. Ilyen volt Johann Winkler unzmarki plébános a nagyheti szertartásokat nagy részletességgel bemutató, valamint a kapcsolódó liturgikus szövegeket latinul és magyarul is közlő monumentális műve, mely Haller Ferenc nagyváradi kanonok fordításában Kolozsvárott került kiadásra 1831-ben.⁴⁴ A mű előszava szerint a hívő nép legkedvesebb szertartásait jelenti a nagyheti ájtatosságok, de ez csak akkor hozhat igazi lelki gyümölcsöt, ha ezeket értik is a hívek, s így ennek céljából íródott a könyv és készült a fordítás. Érdekes módon itt nincs szó arról a más liturgiamagyarázó munkákban szüntelenül panaszt helyeztről, hogy sokan már elhidegültek a katolikus szertartásoktól és nem látogatják azokat, amiből talán arra

³⁷ RÁTZ: *Liturgika...* i. m. I. Excellentiád! [Előszó], III. Előintés; A kötet kiadásának körülményeiről:

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Könyvkiadás, könyvterjesztés, olvasás Komárom és Esztergom vármegyében (1705-1849)*. In: *Esztergom Évlapjai 1994*. Esztergom, Balassa Bálint Társaság, 1994. 97.

³⁸ *Uj Könyvek*. In: *Hazai s Külföldi Tudósítások 1824/1*. 63., 176.

³⁹ KURCSY: *A magyar egyházi írók csarnoka*. In: *Magyar Sion 1876*. 20-21.

⁴⁰ FÉNYI Ottó i.m. 83.

⁴¹ *Honi irodalom*. In: *Egyházi Literatúra Lap 1844/2*. 20.

⁴² KÓSA: *A vallási közönyösség...* i. m.; TENGELY: *A vallási élet problémái...* i. m.

⁴³ RÁTZ: *Liturgika...* i. m. I. Excellentiád! [Előszó]; GALURA Bernát: *A szent misének becse, vagy tanítás az új törvény állandó áldozatáruil*. Esztergom, 1839. Előszó.

⁴⁴ WINKLERN Johann: *A Szent nagy-hét, vagy is: vezérlés: ezen időt a kereszténység lelke szerént eltölteni. A mise mondó könyvből, a breviariumból, és más ceremoniai könyvekből összeírta előbb németül Vinklern János*. Kolosvár, 1831.

következtethetünk, hogy Erdélyben még tradicionálisabb és élénkebb katolikus hitélet létezett a korban.

Azonban úgy tűnik, hogy az 1830-as évek végén újra divatba jött a liturgiama­gyarázat témája, ha nem is az egész társadalomban, de a vallási előírásokhoz még ragaszkodó hívek, illetve a papság körében. Ebben valószínűleg a hazánkban ezekben az években elterjedő és népszerűvé váló katolikus romantika hatását kell látnunk,⁴⁵ amely egyrészt nagyra értékelte az ősi katolikus szertartások misztikumát és esztétikáját, másrészt pedig fontosnak tartotta a bensőségesen megélt személyes vallásosságot, melynek felindításához a különféle szertartások jó segítséget nyújtottak, de csak akkor, ha a hívő értette azok mibenlétét és esetleg szövegét is. Ezen jelenség hazánkban összekapcsolódott az anyanyelvűség előtérbe helyezésének igényével is, bár az kétségtelenül problémát jelentett, hogy a közismert latin egyházi szavakra ki-ki önhatalmulag talált ki új magyar kifejezéseket, amelyek – mint lentebb látni fogjuk – nem mindig arattak osztatlan sikert. Az analfabétizmus a korban tapasztalható visszaszorulása is a korábbi korokhoz képest indokoltabbá tette a liturgiama­gyarázat írott formában való terjesztését, természetesen a szóbeli oktatást nem háttérbe szorítva.⁴⁶ A katolikus sajtóban ettől az időtől fogva nagy számban jelennek meg az egyházi szertartásokat és szokásokat magyarázó írások – melyek közül egyesek, mint például Szaniszló József ünnepmagyarázó cikkei, később külön kötetbe is „összeálltak”⁴⁷ –, a külföldi művek fordításainak helyét pedig egyre inkább a magyar szerzők művei veszik át.

Pongrácz József ősi plébános, tb. kanonok a hét szentség és a szentmise tartalmát és szertartásait magyarázó, összesen mintegy háromszáz oldalas, két kötetes műve 1838-ban jelent meg Veszprémben.⁴⁸ Pongrácz munkájának elkészítését azzal indokolta, hogy az újabb időkben szűkül­kődik a magyar egyház a szertartásokat anyanyelven és a kevésbé iskolázott hívek által is érthető módon magyarázó könyvekben. Feltehetően úgy vélte, hogy Rippel és Goffine korábbi könyvei már nehezen elérhetőek, esetleg nyelvezetüket vagy egyes tartalmi elemeiket illetően elavultak – bár mint láttuk, Goffinét az 1820-as évek elején újra kiadták, de lehetséges, hogy nem elég nagy példányszámban –, Rátz András Liturgiáját pedig talán túl szakmainak, és ebből adódóan inkább csak a klerikusok kezébe valónak tartotta. Erre utal, hogy

⁴⁵ A katolikus romantika hazai elterjedése még nem képezte vizsgálat tárgyát, néhány törekvésének rövid ismertetését lásd: TENGELY Adrienn: *Az egri egyházmegyei papság hitéletei reformjavaslatai 1848-ban*. In: CSIBI Norbert – FORGÓ András – GÖZSY Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Pécs, META Egyesület, 2021. 231-286.

⁴⁶ SZANISZLÓ: *A romai katolika anyaszentegyház... i. m.* Előszó.

⁴⁷ Például: SZANISZLÓ József: *Az egyházi év*. In: *Religio és Nevelés* 1841/2. 298-302.; *Nagyböjti utolsó hetek* (szerző nélkül) In: *Religio és Nevelés* 1842/1. 159-160.; *A nagyböjt három utolsó napjának előestéjén tartatni szokott isteni szolgálat* (szerző nélkül) In: *Religio és Nevelés* 1842/1. 175-176.; KRONPERGER Antal: *Nagyheti szertartások*. In: *Religio és Nevelés* 1842/1. 178-183.; ZIMMERMANN Jakab: *A vallási szokások és szertartások célja*. In: *Religio és Nevelés* 1845/1. 386-387., 395-397.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásairól általában*. In: *Religio és Nevelés* 1845/2. 321-325.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai. Adventtől kezdve Septuagesima-vasárnapig*. In: *Religio és Nevelés* 1845/2. 329-334.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai II. Septuagesima-vasárnaptól fekete vagyis Passio-vasárnapig*. In: *Religio és Nevelés* 1846/1. 65-68., 73-76.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai III. Fekete vasárnaptól Nagycsütörtökig*. In: *Religio és Nevelés* 1846/1. 81-83., 89-93.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai IV. Nagy-péntektől nagy szombatig*. In: *Religio és Nevelés* 1846/1. 97-100., 105-110., 113-118.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai V. Húsvétől Urmennybemenetig, vagyis Áldozó-csütörtökig*. In: *Religio és Nevelés* 1846/1. 209-213., 217-220., 225-232.; SZANISZLÓ József (a cikk végén elírva Ferencnek!): *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai. VI. Urunk mennybemenete- és Pünkösöd ünnepétől Ur napjáig*. In: *Religio és Nevelés* 1846/1. 281-282., 289-291., 297-301., 305-308.; SZANISZLÓ József Ferenc (elírva Ferencnek!): *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai. VII. Ur napja*. In: *Religio és Nevelés* 1846/1. 353-356., 361-364.; SZANISZLÓ József: *A ker. kath. anyaszentegyház egyházi szertartásai. IX-XI. A Boldogságos Szűz Mária ünnepeiről*. In: *Religio és Nevelés* 1846/2. 193-195., 202-206., 273-277., 281-285., 329-334., 337-341.; FOGARASI Mihály: *A negyvennap böjt előtti vasárnapok*. In: *Katolikus Néplap* 1849. febr. 15. 17-19.

⁴⁸ PONGRÁCZ József: *Hét szentségekről, és mise áldozatról két könyvek* (sic). Veszprémben, 1838.

olvasóközönségének egyértelműen a híveket, nem pedig a papságot jelölte meg. Rátzhoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a szentmisen való részvétel és a szentségek vétele csak akkor válik vonzóvá a hívek számára, ha azokat értik is, így munkájától azt remélte, hogy az nemcsak a hívek elméjét pallérozza, hanem a hitüket is erősíteni fogja: „fő gondom lesz a Szentségekből önként ömledező erköltsi folyamoknak csatornát nyitni; hogy ne csak az értelemnek tanító, hanem a szívnek is legyen buzdító tápláléka, a mi azt tartom legérdekesebb a Hívekre nézve, kiknek Lelki hasznukra irányzok.”⁴⁹ Különösen a fiatal férfiakhoz fűzött nagy reményeket – körükben volt a legelterjedtebb a templomkerülés⁵⁰ –, hogy az évek múltával lehiggadva majd a vallás felé fordulnak, különösen, ha felhívják erre a figyelmüket, melyre munkáját is egy jó lehetőségnek tartotta.⁵¹ Pongrácz ezt nem bízta a véletlenre: a székesfehérvári és pécsi tanintézetek rendelkezésére bocsátott több példányt művéből, hogy azt a jeles tanulók között jutalomkönyvként osztogassák.⁵² A könyvre a korabeli sajtó is felhívta a figyelmet,⁵³ azt célszerű és jól használható munkának ítélve: „szükséges és hasznos ismereteket foglal, hitcikkelyek szerint előadva, erkölcsi alkalmazásokkal, s a szentségekhez tartozó minden szertartások magyarázatával.”⁵⁴

Egy hasonló tartalmú külföldi munka fordítása is megjelent ezekben az években. A korabeli katolikus irodalomban népszerű⁵⁵ Bernhard Galura brixeni⁵⁶ püspök a szentmise szertartásait rövid kérdésekre hosszú, magyarázó válaszokkal felépített munkáját⁵⁷ Fenicz János⁵⁸ esztergom-egyházmegyei káplán fordította le németből 1839-ben, egyes helyeken kibővítve az eredeti szöveget.⁵⁹ Fenicz évekkel korábban, valószínűleg még kispap korában egy idős paptól, talán valamelyik tanárától kapta meg Galura püspök könyvét, hogy szabadidejében fordítsa le. De barátai lebeszélésként rőla, mondván, hogy már nem korszerű a téma és így nem fog tudni rá előfizetőket szerezni, akik megfinanszíroznák a kiadást, így letett tervéről. Azonban később gyakorló lelképásztorként felismerte, hogy a templomi katekézis során mennyire jól használható a könyv, valamint belátta, hogy a szentmise témája sohasem lehet korszerűtlen, ezért végül is lefordította és egy személyét szerényen titokban tartó főpap és hatvankét előfizető anyagi segítségével sikerült is kiadatnia Esztergomban a Beímel nyomdában.⁶⁰

Fenicz célközönségét szűkebbre szabta, mint Rátz: ő már csak a vallási életben aktívan résztvevő hívőknek szánta könyvét, akik vágytak rá, hogy jobban megértsék a szentmise lényegét és szertartását.⁶¹ Hasonlóképpen a bő kétszáz oldalas mű – ahogy címe is mutatja – tematikájában sem tért ki a katolikus hitélet minden elemére, hanem csupán a szentmise

⁴⁹ PONGRÁCZ: *Hét szentségekről*... i. m. I. Előszó.

⁵⁰ FEJÉRDY: *Az 1822. évi*... i. m. 506., 524.; TENGELY: *A vallási élet problémái*... i. m. 59.

⁵¹ PONGRÁCZ: *Hét szentségekről*... i. m. I. Előszó.

⁵² A forrásból nem derül ki, hogy pontosan melyik iskoláknak adta a könyveket, nyilván gimnáziumokról, tanítóképzőkről vagy akadémiákról lehetett szó. *Egyházi Tudósítások*. In: *Religio és Nevelés* 1843/2. 102.

⁵³ *Történetár*. In: *Szión* 1838. okt. 26. 91.; *Literaturai mozgalmak*. In: *Figyelmező* 1839. febr. 19. 128., júl. 9. 439.

⁵⁴ *Történetár*. In: *Szión* 1838. okt. 26. 91.

⁵⁵ *Egyházi Tudományok*. In: *Szión* 1839. dec. 11. 95.; *Nyílt levelezés XIX*. In: *Religio és Nevelés* 1848/1. 344-345.; *Heti Szemle*. In: *Honderü* 1846/2. 516.

⁵⁶ Ma Bressanone.

⁵⁷ Bernhard GALURA: *Die Ehre der heiligen Messe, oder die Lehre vom beständigen Opfer des neuen Testaments von Bernhard Galura*. Augsburg, 1827.

⁵⁸ Fenicz nevét hosszú és rövid í-vel is írták, mi a könyv címlapján szereplő változatban hosszú í-vel használjuk.

⁵⁹ Bibliográfiai adatai: lásd. 43. jegyzet.

⁶⁰ GALURA: *A szent misének*... i. m. Előszó; A kötet kiadásának körülményeiről: TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA i. m. 97.

⁶¹ GALURA: *A szent misének*... i. m. Előszó.

szertartásainak és tárgyi eszközeinek – miseruha, tömjén, gyertya, stb. – ismertetésével és magyarázatával foglalkozik. A kötet végén külön kitér a szertartásában némileg eltérő úrnapi és temetési misék sajátosságaira is, végül függelékként 47 pontban a keresztény élet szabályait közli. A korabeli könyvkritika elismerte a mű érdemeit – amit elsősorban Galura püspöknek szánt –, viszont a fordítás minőségét már több kifogással illette a pontatlan és időnként indokolatlanul újító szóhasználat, valamint a nyelvtani szabályok nem mindig megfelelő alkalmazása terén.⁶² Különösen a Figyelmező könyvismertetője szedte darabjaira a fordítást, minden egyes dogmatikailag helytelen szóhasználatot, illetve nyakatekert magyarosító kifejezést – például: „szentséges testét és vérét ehető alakítványok alatt hagyá hátra“ vagy „mocsoktalan Isten báránya” – szörszálhasogatóan oldalról oldalra kielemezve, de a Galura püspök eredeti könyvében nem szereplő, hanem Feníczy által betoldott különféle megállapításokkal is vitába szállt.⁶³ Ennek ellenére a mű mégis nagy keresletnek örvendett, olyannyira, egy év múlva újra kiadták.⁶⁴

Vizsgált korszakunk végén, 1847-ben jelent meg Galura és Pongrácz a szentmise és a szentségek szertartásait bemutató műveinek „kiegészítéseként” Szaniszló József címzetes kanonok, a szombathelyi szeminárium lelkiigazgatója az ünnepek szertartásait és szokásait részletező nagy ívű, közel négyszáz oldalas munkája.⁶⁵ A mű nem volt ismeretlen az olvasóközönség előtt, hisz korábban már a Religio és Nevelés 1843-1846-os évfolyamaiban folytatásokban megjelentek egyes fejezetei,⁶⁶ melyeket némi változtatással paptársai kérésére dolgozott egybe önálló köteté. A munka célja hasonló az eddigiekhez: egyrészt a híveknek szánta, mivel úgy vélte, hogy az ünnepekhez kötődő színes és látványos, de kevesek által értett szertartások megismerése sokakban a hit elmélyülését fogja eredményezni, másrészt pedig paptársainak szánta segítségül a hitoktatásban,⁶⁷ ezért az egyébként is aprólékosan részletezett tartalomjegyzék mellett betűrendes tárgymutatót is készített hozzá a könnyebb használhatóság végett a korabeli olvasók – és a mai kutatók – örömeire. Szaniszló a munka olvasmányosabbá tételére Rippelhez hasonlóan a korban népszerű párbeszédese formát választotta, egy képzeletbeli plébános és egy érdeklődő, de kételkedő, jellemzően „Tamás” névre keresztelt, messze földről sok káros eszmével átítatva hazatért iparoslegény beszélgetésébe ágyazva az információkat. A rendkívül olvasmányosan megírt és jól használható könyv elismerést váltott ki a korabeli egyházi közéletben,⁶⁸ s megfelelő sajtóvisszhangjának és irodalmi méltatásának elmaradását csak a következő évben bekövetkező forradalmi eseményeknek tudhatjuk be.

A liturgia magyar nyelvű magyarázata az 1840-es években más okból is az egyházi irodalom fókuszába került. Ugyanis 1844. április 1-én 12878. sz. alatt királyi rendelet jelent meg arról, hogy a tanítóképzők tanrendjébe külön tárgyként vegyék fel a liturgikát, hogy a majdani kántortanítók mind az iskolában, mind – helyenként a papokat helyettesítve – a vasárnap és ünnepnap délutáni katekézis során a híveket megfelelőbben tudják a szertartások ismeretére oktatni.⁶⁹ Mint láttuk, az eddigi magyar nyelvű liturgiamagyarázó művek – Rippel, Goffine, Rátz és Pongrácz munkája – igen hosszasan adták elő a témát, ráadásul a régebbiek már nem is korszerű nyelvezettel, Galura püspök könyve pedig Feníczy János fordításában nem aratott osztatlan sikert, s egyébként is csak a miseliturgiát tartalmazta. Így szükségessé vált egy kellően tömör, így az oktatásban tan-, illetve kézikönyvként is használható magyar nyelvű

⁶² *Egyházi Tudományok*. In: Szion 1839. dec. 11. 95-96.

⁶³ *Vallás*. In: Figyelmező 1840. jún. 16. 373-379.

⁶⁴ *Hittudomány, egyházi beszédek, ájtatos könyvek*. In: Tudománytár 1841. Literatura V. 491.; PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712-1860 I.* Budapest, 1888. 857.

⁶⁵ Bibliográfiai adatait lásd. 29. jegyzet.

⁶⁶ Lásd. 47. jegyzet.

⁶⁷ SZANISZLÓ: *A római katolika anyaszentegyház...* i. m. Előszó.

⁶⁸ LONOVICS József: *Népszerű egyházi archeologia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek szertartások értelmezése...* I. Bécs, 1857. Előszó.

⁶⁹ ZIMMERMANN: *A vallási szokások...* i. m. Vezérszó.

liturgiamagyarázó könyv elkészítése, amelyre hamarosan, 1845-ben sor is került Zimmermann Jakab piarista atya jóvoltából,⁷⁰ aki maga is a pesti Kántorképző Intézet tanára volt.

Zimmermann művét nemcsak a tanítóképzők tanulóinak szánta, hanem azon, már a korábbi művekben is hangoztatott okból is írta, miszerint sokaknál a katolikus vallás iránti hidegség és közönyösség a szertartások nem értéséből fakad s azt a sokat támadott állítást is bizonyítani akarta, miszerint a katolikus egyház tanítása még mindig ugyanaz, mint az első századokban.⁷¹ A viszonylag rövid, mintegy 160 oldalas munka megfelelt mindkét céljának: a kántorképzők tanulói tankönyvként, az érdeklődő laikusok pedig jól érthető kézikönyvként használhatták. A mű felépítése a következő: mintegy bevezetesként a szertartások és egyházi szokások célját ismerteti, majd legelőbb a liturgia tárgyi elemei – a templom, az oltár és az egyházi ruhák – következnek a hozzájuk kapcsolódó szertartások – például a templomszentelés – rövid leírásával együtt. Ezt követően részletezi a szentmise menetét, gyakran felhívva az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes szertartáselemeknél mire figyeljen és milyen érzelmeket indítson föl szívében. A szentmise után a szentségek és kiszolgáltatásuk ismertetése következik, szintén buzdító szavak kíséretében. A szentségek között külön részletezi az egyházi rend hierarchiáját, az egyes fokozatok felszentelési szertartásainak ismertetésével együtt. Ezt követően az utolsó nagy egységben a vasárnapal kezdődően az egyes ünnepeket és azok külön szokásait és szertartásait ismerteti Adventtől Halottak napjáig. A mű tan- illetve kézikönyv jellege abból is kitűnik, hogy Zimmermann rövid, egy-két oldalas fejezetekre tagolta a szöveget, azonban ezeket nem rendezte nagyobb tematikus egységekbe – bár indokolt lett volna –, s az is nagyban megnehezíti a korabeli és mai olvasó számára a könyv használatát, hogy nem csatolt hozzá tartalomjegyzéket, illetve mutatót. Ezen hiányossága ellenére a könyv olyan keresett volt, hogy két év múlva, 1847-ben újra megjelent az első kiadásban előforduló nyomdai és nyelvi hibáktól javított változatban, ezúttal Pesten Emich Gusztáv kiadásában.

A korabeli kritika örömmel üdvözölte a művet és elismerően nyilatkozott róla, annál is inkább, mert úgy vélték, hogy – a fent ismertetett könyvek ellenére – a magyar vallástudományban még mindig nagyon csekély a liturgiamagyarázó művek száma, holott azokra igen nagy szükség lenne, főleg, mert a templomi katekézist sokan nem látogatják.⁷² Egyedül a szerző önkényesen és nem mindig a legszerencsésebben magyarosított kifejezéseit bírálták – például evangélium = üdvírat, litánia = szentek áldás koszorúja –, ezek óvatos használatát javasolva, hogy ne terheljék a hívek elméjét feleslegesen „sem eddig nem használt, sem jövőjük felől nem biztosított szavakkal”.⁷³ Zimmermann könyvének nemcsak oktató, hanem vallási érzelmeket indító jellegét is méltatták: „a figyelmes olvasó csakhamar észreveszi, miszerint azok [a szertartások] alapos ismerete meg nem romlott kebelben a vallási szendergő érzelmeket felkelti, s szívre és lélekre egyiránt jótékonyan hatva, az ember lelkét és kedélyét varázserővel ragadja magához, s anyagi s szellemi boldogságára hathatósan működik.”⁷⁴ A könyv egyik fejezetét a Religio és Nevelés is leköszölte „mutatványul”, kedvcsinálónak a mű megvásárlásához.⁷⁵

Hasonló feladatra vállalkozott Majer István esztergomi tanítóképezdei tanár is, aki az 1844-es rendelet hatására szintén a diákok számára írt a katolikus szertartásokat magyarázó tankönyvet.⁷⁶ A témát még tömörebben, alig több, mint száz oldalon taglaló könyv olyan jól

⁷⁰ ZIMMERMANN Jakab: *A vallási szokások és szertartások magyarázata*. Buda, 1845.

⁷¹ ZIMMERMANN: *A vallási szokások...* i. m. Vezérszó.

⁷² *Honi irodalom*. In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 81-82., 85-86.; *Tudomány s irodalom*. In: Nemzeti Ujság 1845. nov. 7. 705.

⁷³ *Honi irodalom*. In: Egyházi Literatúrai Lap 1845/2. 85.

⁷⁴ *Tudomány s irodalom*. Nemzeti Ujság 1845/2. nov. 7. 705.

⁷⁵ ZIMMERMANN Jakab: *A vallási szokások és szertartások czélja. Áldozat, oltár, egyházi öltönyök*. In: Religio és Nevelés 1845/1. 386-387., 395-397.

⁷⁶ MAJER István: *Liturgia, vagy a római katolika anyaszentegyház szertartásainak és ezek körüli egyházi szolgálatnak ismertetése. Mesterképző intézeti növendékek számára*. Buda, 1847.

sikerült, hogy a Pesti Egyetem Hittudományi Kara és a hercegrímás ajánlására 400 forintos pályadíjban részesült, és az összes hazai tanítóképző intézetben kötelező tankönyvvé tették,⁷⁷ amellyel valószínűleg Zimmermann könyvét „kiiktatták” az oktatásból.⁷⁸

Az „ismeretterjesztő” liturgiamaғыarázó művek mellett más jellegű liturgikus tartalmú könyvek is megjelentek a korban. Voltak kimondottan tudományos célú és jellegű munkák, mint Szilasi János A lelkipásztorság tudománya című monumentális művének harmadik kötete,⁷⁹ de a korabeli imádságos és énekeskönyvekben is találkozunk liturgiamaғыarázó részekkel, illetve miseszövegfordításokkal,⁸⁰ azonban ezek vizsgálata nem képezi jelen tanulmányunk célját.

A reformkori papság még nem jutott el oda – legalábbis a hivatalos egyházi fórumokon –, hogy a szertartások érthetőbbé tétele érdekében az anyanyelvű liturgiát kívánták volna,⁸¹ hanem – a trienti zsinat előírásainak megfelelően – csak azok magyarázásával vélték céljukat, vagyis a katolikus szertartások megbecsültségét és látogatottságát, illetve a hívekben azokon keresztül a mély vallási érzelmeket felindítását elérni. Azonban korszakunk végén, az 1848-as forradalmi hangulatban megváltozik a helyzet: már sokan úgy vélik, hogy ez nem elegendő, és elsőként a pest-budai papság kezdi követelni a szentségek anyanyelvű kiszolgáltatását, bár a szentmise anyanyelvűvé tételét még a legradikálisabbak sem kívánták.⁸² Igaz, a követeléshez többen csatlakoztak, de mégsem tekinthető általános kívánalomnak a magyar papság körében. Sokan az anyanyelvű rituálét alapvetően jó, de az ország vegyes nemzetiségi viszonyai miatt a gyakorlatban kivitelezhetetlen újításnak tartották és úgy vélték, hogy a lelkiismeretesen tartott katekézisek és a liturgiamaғыarázó művek képesek betölteni szerepüket, s a püspöki kar is csupán egyes anyanyelvű kiegészítő imák és oktatások betoldását tartotta lehetségesnek.⁸³

Ez azonban csak pillanatnyi intermezzo volt a magyar liturgia ezer éves történetében, mely ekkor még nem hozott eredményt. Így az elkövetkező évtizedekben továbbra is az iskolai és a templomi katekézisen, illetve az újabb és újabb, különböző célcsoportok számára készült könyveken keresztül ismerhették meg a hívek a latin nyelvű szertartások részleteit és szövegét. A 18-19. században megindult folyamat a liturgikus mozgalom megindulásával, a 20. század első felében érte el tetőpontját: a liturgiamaғыarázó munkák a magyar katolikus lelkiségi

⁷⁷ *Heti Szemle*. In: Honderű 1847/2. 58.; *Egyházi Tudósítások*. In: Religio és Nevelés 1847/2. 39.; *Vegyes újdonságok*. In: Nemzeti Ujság 1847. júl. 16. 447.; WALTER Gyula: *Dr. Majer István írói jubileuma*. In: Magyar Sion 1885. 568.; Hasonló liturgiamaғыarázó tankönyv Egerben is megjelent német nyelven 1846-ban: *Erklärungen der Gebräuche...* i. m.

⁷⁸ Majer István irodalmi munkásságáról ismertetés: WALTER: *Dr. Majer István...* i. m. 481-499., 561-585., 641-659.; MÉSZÁROS István: *Egy „teljes ember” a XIX. században: Majer István*. In: Esztergom Évtapjai 2000. Esztergom, Balassa Bálint Társaság, 2000, 135-140.

⁷⁹ SZILASY János: *A lelkipásztorság tudománya III*. Buda, 1842.

⁸⁰ Például: FOJTÉNY János: *Égi lant: vagyis egyházi énekek litániák- s imádságokkal*. Buda, 1845; *Magyar kis Officium, avagy mindennapi ájtatos gyakorlások, mellyekben minden időre alkalmaztatott imádságok és énekek találhatnak*. Győr, 1823; FRAUHAMMER: *Imák és olvasatok...* i. m.; SZELESTEI: *A hívek szentmise-imádságai...* i. m. 24.; SZELESTEI: *A szentmise a 17–18. századi...* i. m. 285-286.

⁸¹ A reformkori katolikus sajtót áttekintve csak egy helyen találtunk arra halvány utalást, hogy egyesekben esetleg már felmerülhetett az anyanyelvű liturgia elképzelése: „[nem megfelelően magyarra fordított latin liturgikus kifejezéseket] nemsokára más, szerencsésebben származtatott műszavak életbe léptével úgyis csak elfelejteni kellend.” *Honi irodalom*. In: Egyházi Literatúra Lap 1845/2. 85.

⁸² ZAKAR Péter: *Zsinatok a csanádi egyházmegyében a 19-20. században*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 135.; ZAKAR Péter: „*Hazám sorsa az én sorsom*” *Az Esztergomi Ersekiség 1848/49-ben*. Szeged, Belvedere, 2003. 34-35.

⁸³ LAKATOS – SARNYAI: *1848/49 és ami utána következett...* i. m. 51. 127. jegyzet; ZAKAR: *Zsinatok a csanádi egyházmegyében...* i. m. 160.; TENGELY: *Az egri egyházmegyei papság...* i. m. 258-263.; TAMÁSI Zsolt: *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat*. Budapest, Gondolat, 2013. 121-126.; KELEMEN Dávid: *Az 1848-as római katolikus nemzeti zsinat győri egyházmegyei előkészítése*. In: Egyháztörténeti Szemle 2015/2. 33.

irodalom egyik legfontosabb elemévé váltak, egészen a II. vatikáni zsinat liturgikus reformjáig.⁸⁴

⁸⁴ GALAMBOS: *Adalékok...* i. m. 62-97.